

УДК 821.161.2:808.1

БУЛАНОВА НАТАЛІЯ

кандидатка історичних наук, директорка Музею історії міста Кам'янське (Кам'янське Дніпропетровської області, Україна). ORCID ID: 0000-0002-9817-3668

BULANOVA NATALIYA

a Ph.D. in History, a director of the Museum of History of the City of Kamianske (Kamianske of Dnipropetrovsk Oblast, Ukraine). ORCID ID: 0000-0002-9817-3668

Бібліографічний опис:

Буланова, Н. (2020). Олекса Коваленко та Максим Рильський: дискурс взаємин. *Матеріали до української етнології*, 19 (22), 96–107.

Bulanova, N. (2020) Oleksa Kovalenko and Maksym Rylskyi: A Discourse of Relationships. *Materials to Ukrainian Ethnology*, 19 (22), 96–107.

ОЛЕКСА КОВАЛЕНКО ТА МАКСИМ РИЛЬСЬКИЙ: ДИСКУРС ВЗАЄМИН

Анотація / Abstract

Мета статті. На основі епістолярної спадщини висвітлити взаємини відомого в Наддніпрянській Україні літератора, перекладача, культурно-громадського діяча, лікаря за фахом О. Коваленка з видатним українським поетом, публіцистом, мовознавцем, літературознавцем, директором Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнології АН УРСР М. Рильським в історичному контексті 1940–1960-х років.

Методи. У статті застосовано історико-біографічний, проблемно-хронологічний, пропосографічний методи. **Основні результати.** Здійснено аналіз історіографії з окресленого питання, а також ми дійшли висновку, що воно й дотепер залишається не висвітленим у науковій літературі. Джерельна база дослідження ґрунтована на основі епістолярної спадщини, що зберігається в Інституті літератури НАН України. Переважну його частину було опубліковано в монографії «Зачарований Словом» Н. Буланової. Встановлено, що, починаючи з 1944 року, впродовж багатьох років існували постійні контакти між О. Коваленком і М. Рильським, в основі яких – обопільний інтерес до перекладання «Слова о полку Ігоревім». Виокремлено й проаналізовано три основні сюжетні лінії в листуванні за 1944–1962 роки: рефлексії власне О. Коваленка на події приватного і суспільно-громадського характеру, які йому довелося пережити, процес роботи над перекладом «Слова о полку Ігоревім», історична й етнологічна діяльність М. Рильського як академічного вченого. Доведено, що тривалість їхньої комунікації ґрунтувалася на подібності життєвого досвіду, на колі спільних знайомих та інтересів. Незважаючи на те, що О. Коваленко не був фаховим перекладачем, М. Рильський вдумливо ставився до його порад у роботі над перекладом. Акцентовано увагу на тому, що О. Коваленко відчував після смерті Д. Яворницького, з яким його пов'язували довгі роки співпраці у збиранні старожитностей, духовний вакуум у спілкуванні. Це стало однією з причин листування з М. Рильським. **Оригінальність.** Дослідження виконане за маловідомими джерелами, більшість яких уведено до наукового обігу вперше. **Практичне значення** статті полягає в можливості використання результатів дослідження при розробці спецкурсів та у краєзнавчих навчальних проєктах. **Наукова новизна** полягає в постановці й розробленні актуальної для інтелектуальної біографістики проблеми взаємин творчих особистостей у контексті історичної епохи, яку в історичній науці на теперішній час усебічно й об'єктивно не розкрито. Під час дослідження розширено джерельну базу за рахунок залучення до наукового обігу епістолярної спадщини О. Коваленка і М. Рильського.

Ключові слова: Олекса Коваленко, Максим Рильський, життєпис, творчість, взаємини, переклад, епістолярій, «Слово о полку Ігоревім».

The purpose of the article. Epistolary heritage is used as the base of the article. The mutual relations between a famous in the Dnieper Ukraine literary man, translator, cultural worker and public figure, doctor by profession O. Kovalenko and the prominent Ukrainian poet, publicist, linguist, literary critic, director of the AS of the Ukrainian SSR Institute of Art Studies, Folklore and Ethnography in the historical context of the 1940s – 1960s are described in the article.

Methods. Historical-biographical, problematic and chronological, proposographic methods are used in the article.

The main results. The analysis of historiography on the considered issue is carried out. We have concluded that until now the problem remains unexplored in the scientific literature. The research source of the investigation is based on the epistolary heritage, kept at the NAS of Ukraine Institute of Literature. Most of it has been published in N. Bulanova monograph *Fascinated with the Word*. It has been ascertained that starting from 1944, for many years, there have been constant contacts between O. Kovalenko and M. Rylskiyi, based on a mutual interest in translation of *The Tale of Ihor's Campaign*. Three main subject lines of correspondence over 1944–1962 are determined and analyzed. These are O. Kovalenko reflexions on the events of private, social and public nature he has to experience, features of work on translation of *The Tale of Ihor's Campaign*, and also M. Rylskiyi historical and ethnological activity as academic scientist.

It is proved that the duration of their communication is based on the similarity of life experience, a circle of common friends and interests. Despite the fact, that O. Kovalenko is not a professional translator, M. Rylskiyi has been thoughtful to his advices in the work on translation. Attention is paid on that O. Kovalenko has felt a spiritual vacuum after the death of D. Yavornytskyi. They have been connected by many years of cooperation in collecting antiquities. This has become one of the reasons for correspondence with M. Rylskiyi.

Originality. The research is executed after the little-known sources, the majority of which are introduced into the scientific circulation for the first time.

The practical value of the article consists in the possibility of use of the results of the research at the development of special courses, and also in the local history educational projects.

The scientific novelty is in the raising and working out of the problem relevant for intellectual biography studies. It is the relationships of creative personalities in the context of a historical epoch, which has not been described comprehensively and objectively in historical science yet. During research the source base is expended owing to the introduction of an epistolary heritage of O. Kovalenko and M. Rylskiyi to the scientific circulation.

Keywords: Oleksa Kovalenko, Maksym Rylskiyi, biography, works, mutual relations, translation, epistolary heritage, *The Tale of Ihor's Campaign*.

Постановка проблеми. Дослідження епістолярної спадщини в контексті взаємин творчих особистостей, зокрема літераторів, дає змогу не тільки уточнити їхні біографії й реконструювати літературний побут, естетичні погляди письменників, але й висвітлити історичний контекст, у якому відбувалося спілкування цих діячів, а також охарактеризувати повсякденне життя творчої інтелігенції, характерне для епохи. У цьому сенсі привертає увагу постать Олекси Васильовича Коваленка (1881–1962), відомого в Наддніпрянській Україні поета, перекладача, культурно-громадського діяча, лікаря-терапевта за фахом. Перебуваючи на перехресті суспільно-громадських процесів Наддніпрянщини ХХ ст. й популяризуючи українську культуру, О. Коваленко підтримував тісні стосунки з відомими письменниками, вченими-мовознавцями, перекладачами, су-

спільно-громадськими діячами тієї пори. Окремою сторінкою комунікації можна вважати листування О. Коваленка з М. Рильським (1895–1964) – відомим українським поетом-інтелектуалом, перекладачем, публіцистом, вченим-академіком АН УРСР, який упродовж двадцяти років (починаючи від 1944 р.) очолював академічний Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії. Незважаючи на різницю у віці, соціальному статусі, освітньому рівні, обмін листами між діячами тривав від 1944 року фактично до самої смерті О. Коваленка в 1962 році. Листування мало приватний характер, завдяки чому багато історичних фактів висвітлено зі значним ступенем достовірності. Тому вивчення епістолярію О. Коваленка та М. Рильського як однієї з основних форм комунікації 1940–1960-х років відкриває нові можливості для розкриття раніше невідомих фактів біографій цих особис-

тостей, кола літературних та інших інтересів, перекладацької діяльності, особливостей суспільно-політичного життя.

Історіографія. Інтерес до постаті Олекси Васильовича Коваленка почав формуватися наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст., коли виходять наукові та краєзнавчі публікації Н. М. Буланової [5; 6], Л. Г. Овчиннікової [27], Л. Г. Яценко [33], О. Ю. Слоневського [31] Скажімо, у нарисах Л. Яценко та О. Слоневського про життєпис О. Коваленка, його творчі взаємини з М. Рильським, що ґрунтувалися на зацікавленості обох літераторів пам'яткою давньоруської літератури – «Словом о полку Ігоревім», наведено лише невеликий епізод. Л. Овчиннікова на основі аналізу епістолярної спадщини О. Коваленка розкрила його людські й творчі стосунки з відомим істориком Д. Яворницьким [27], фактично оминувши увагою роботу Олекси Васильовича над перекладом «Слова о полку Ігоревім», що тривала кілька десятиліть.

У літературознавстві вже порушувалася тема життєвих і творчих взаємин М. Рильського з митцями та громадсько-культурними діячами [1; 3; 4; 8], однак автори звертали увагу переважно на найближче оточення письменника – неокласиків та інших діячів культури, уцілілих після репресій, залишаючи поза увагою комунікацію з діячами другого ряду, яким можна вважати О. Коваленка.

Мета дослідження полягає в розкритті взаємин О. Коваленка з М. Рильським в історичному контексті 1940–1960-х років на основі проблемно-хронологічного аналізу епістолярної спадщини.

Джерела. Дослідження спирається на комплекс епістолярної спадщини, що зберігається в Інституті літератури НАН України. Переважну його частину опубліковано в монографії Н. Буланової «За-чарований Словом» [5]. Для загальної характеристики необхідно зазначити, що епістолярій датується 1944–1961 роками, складається з листів О. Коваленка до М. Рильського та листів М. Рильського до О. Коваленка, виявлених авторкою під час евристичної роботи в Інституті літератури.

Методологічною основою роботи стали універсальні принципи історичного дослідження: наукової об'єктивності, історизму, критичного підходу до джерел, що перед-

бачають цілісний усебічний підхід до вивчення обраної теми. Застосування історико-біографічного методу було зумовлено тим, що в центрі дослідження перебувають взаємини конкретних осіб. Завдяки проблемно-хронологічному методу вдалося структурувати досліджуваний історичний матеріал, забезпечивши відтворення подій, що мали місце в житті О. Коваленка й М. Рильського та еволюцію їхніх стосунків. У роботі авторка використала також метод пропосографії, який передбачає роботу з джерелами особового походження: автобіографіями, щоденниками, спогадами та епістолярієм. Окреслена проблема висвітлена здебільшого на основі епістолярних джерел, які дають широкий спектр пропосографічної інформації стосовно захоплень, кола спілкування, внутрішнього світу респондентів тощо.

Наукова новизна дослідження полягає в постановці та розробленні актуальної для інтелектуальної біографістики проблеми взаємин творчих особистостей у контексті історичної епохи, яка на сьогодні в історичній науці всебічно й об'єктивно не розкрита. Установлено, що в основі творчих стосунків діячів – робота над перекладом пам'ятки давньоруської літератури «Слово о полку Ігоревім». Доповнено інтелектуальні біографії О. Коваленка та М. Рильського картиною їхніх стосунків. Розширено джерельну базу теми за рахунок введення в науковий обіг епістолярної спадщини О. Коваленка та М. Рильського.

Виклад основного матеріалу. Аналіз епістолярної спадщини О. Коваленка та М. Рильського за період 1944–1962 років дає підстави зробити висновок про стабільно тривалі взаємини цих творчих особистостей, незважаючи на різницю у віці, освітньому чи професійному рівні, велику завантаженість М. Рильського як академічного вченого. Від 12 грудня 1944 року, коли О. Коваленко отримав одну з перших відповідей від М. Рильського, листування стало регулярним (фактично до самої смерті Олексія Васильовича в 1962 році). Така сталість взаємин пояснюється як спільним захопленням пам'яткою давньоруської літератури «Слово о полку Ігоревім», над перекладом якої вони на той час паралельно працювали, живучи в різних містах – Дніпро-дзержинську та Києві, так і споріднени-

ми сторінками біографії. О. Коваленко народився в 1881 році в с. Романкове Катеринославського повіту – «старожитній козацькій місцевості, де зберігалися й передавалися з покоління в покоління народні вірування та традиції» [6, с. 92]. Аналізуючи його життєвий шлях, довідуємося, що майбутній лікар і літератор зростав у селянському середовищі, завдяки чому в нього сформувалася любов до фольклорної спадщини українського народу. Неабиякий вплив на формування світогляду О. Коваленка мав Д. Яворницький, з яким він познайомився під час навчання в Катеринославській фельдшерській школі. Незважаючи на своє скрутне становище під час подій революції 1905 року, Дмитро Іванович прихистив і переховував Олексу Коваленка, адже останній змушений був ховатися від переслідувань жандармів за участь у революційних подіях. «Спілкуючись упродовж двох тижнів із Дмитром Івановичем під час переховування в підвалі Катеринославського музею ім. О. М. Поля, Коваленко був обізнаний у багатьох його справах» і допомагав ученому в його роботі [27, с. 67]. Згодом Олекса Коваленко став респондентом Дмитра Івановича, збираючи для нього різноманітні фольклорно-етнографічні матеріали.

Максим Тадейович Рильський походив з родини дворянина, українського інтелігента, відомого етнографа, але мати його була простою неписьменною селянкою із с. Романівка на Житомирщині. Його дитинство минало серед книжок, музики, мистецтва, з одного боку, і романівських краєвидів та сільського оточення – з іншого. М. Рильський писав в автобіографічному етюді «Із спогадів», що він «успадкував від батька і братів замилювання в народній пісні» [29, с. 57]. У творчому та науковому доробку поета міститься багато спогадів про Романівку – колиску його дитячих і юнацьких років, де він пізнав красу українського слова та українську ідентичність: «...кучерявий лісок на ледве помітному узгір'ї, білі хати й зелені сади понад річкою Унавою, що, перетинена греблею, розливається в широкий, порослий комишем і лататтям став... Бо сидіти з засмаглими ногами, з пастушими торбинками через плечі... Вечірні співи дівчат, що солодкою луною плывуть у далечінь, парубочі розгонисті пісні...» [29, с. 57].

Саме Романівка, де був родовий маєток Рильських, стала тим ареалом, який сформував талант майбутнього українського поета й ученого. Тадей Рильський за роки господарювання не лише виплатив батькові борги, але й перетворив Романівку на процвітаюче й заможне містечко. Іншим фактором, який вплинув на формування світогляду Максима Тадейовича, можна вважати революційні події 1917–1921 років, про що він унікав писати у своїх спогадах. У 1918 році родину Рильських збільшовичені романівські селяни вигнали з родинного будинку, розграбували та знищили безцінні архіви й бібліотеку Тадея Рильського [32, с. 1]. Очевидно, ці події сформували в М. Рильського особисте ставлення до радянської влади, надовго залишивши почуття відторгнення нових реалій життя.

О. Коваленко закінчив церковно-парафіяльну школу в с. Романкове, Катеринославську фельдшерську школу та Дніпропетровський медичний інститут, отримавши фах лікаря-терапевта [33, с. 322]. М. Рильський (за наполяганням матері) в 1915 році вступив на медичний факультет Київського університету Св. Володимира [29, с. 1]. Через два роки він перевівся на історико-філологічний факультет Українського народного університету, але згодом покинув і цей курс навчання, зайнявшись педагогічною діяльністю в школі, відкритій його батьком у рідному селі. До біографічних сюжетів, які сприяли тривалості взаємин між двома діячами, належать трагічні впливи тоталітарної системи, пов'язані з арештами та репресіями. У 1931 році М. Рильського арештували й упродовж року утримували в Лук'янівській в'язниці. Піврічне ув'язнення змінило його як зовнішньо (він позбувся вусів, які тюремщики висмикали, знущаючись над митцем) [32, с. 3], так і внутрішньо (морально) – Максим Рильський почав формувати із себе адепта радянської влади, відмовившись від образу модерніста. Це врятувало його від сталінського терору, вписало в радянський літературний канон. У 1938 році пережив арешт О. Коваленко. У 1939 році, коли змінилося керівництво ДПУ, справу переглянули і його звільнили [5, с. 45–53]. Незважаючи на природну українську ідентичність, Олекса Коваленко після арешту відкрито говорити чи писати про

національну самосвідомість не наважувався, уникаючи зайвих контактів. На ці обставини він неодноразово натякав у листах М. Рильському, що дає підстави зробити висновок, що Максим Тадейович був добре обізнаний із цими фактами біографії приятеля.

Роки подальшого життя та діяльності як О. Коваленка, так і М. Рильського проходили в умовах жорсткого ідеологічного тиску. Партійною владою в Україні регулярно проводилися кампанії, спрямовані проти творчої інтелігенції. Лише впродовж 1946–1948 років ЦК КП(б)У прийняв низку постанов: «Про спотворення та помилки у висвітленні історії літератури в книзі “Нариси історії української літератури”», «Про журнал сатири і гумору “Перець”», «Про журнал “Вітчизна”», «Про репертуар драматичних і оперних театрів УРСР і заходи до його поліпшення», «Про політичні помилки та незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР», «Про перевірку виконання Спілкою письменників України постанови ЦК ВКП(б) про журнали “Звезда” і “Ленинград”», «Про стан і заходи поліпшення музичного мистецтва на Україні у зв’язку з постановою ЦК ВКП(б) “Про оперу «Большая дружба» Ваню Мураделі» та ін. У названих документах спотворювалося культурне життя в Україні, зокрема література, мистецтво, стан історичної науки; близько сотні українських діячів науки, культури та мистецтва було звинувачено в українському буржуазному націоналізмі. Особливу завзятість проявляв Л. Каганович, який у 1947 році був першим секретарем ЦК КП(б)У, постійно провокуючи союзне керівництво, органи державної безпеки на політичні репресії проти національно-патріотичних сил в Україні. За цих умов єдиним способом виживання стала зовнішня демонстрація вірності тоталітарному режимові.

Нарешті, О. Коваленка та М. Рильського об’єднували такі людські якості, як людяність та співчуття ближнім. Відомий факт, що Олекса Васильович, ризикуючи бути знову заарештованим, напередодні нацистської окупації прихистив репресованого Панаса Олійниченка, який щойно повернувся з ув’язнення [33, с. 330–331]. Максим Тадейович також неодноразово надавав допомогу літераторам, які поверталися з радянських та-

борів. Приміром, матеріально підтримав репресованого перекладача Григорія Кочура [9, с. 21]. Визначаючи особливості взаємин О. Коваленка та М. Рильського на основі епістолярію, варто враховувати, що листування відбувалося в умовах тоталітарної системи й адміністративного тиску на суспільство, зокрема на творчу інтелігенцію.

Можна виокремити три основні сюжетні лінії, що проходять крізь весь епістолярій. По-перше, це рефлексії О. Коваленка на події (як приватного, так і суспільно-громадського характеру), які йому довелося пережити, – Олекса Васильович тяжко переживав загибель старшого сина Володимира, талановитого хірурга, під час Другої світової війни: «Сина, загиблого на фронті під час Отчественной війни, не вернеш, то вже краще мені піти туди, до його. Як часто я згадую П. Я. Мирного: в його було два сини – один загинув під час імперіалістичної війни, а другий – громадянської» [11, с. 126].

У листах до М. Рильського О. Коваленко неодноразово згадував своє дитинство, яке проходило серед козацьких могил у мальовничому селі Романкове: «Справді, я син селянина, де в сім’ї не було нікого письменного, крім мене. Та й мене “оддали” до школи, коли мені було вже 11 років, оддали тільки для того, щоб мене навчили читати – вірніше, щоб я знав луморії (номери) та вівіски на крамницях вмів читати, та щоб легше мені було вчити “словесність”, як піду в москалі... І от, прямо з-під стріхи, з простої селянської хати, до світлих читачів Науки, до Високої Грамоти, як ученик, – чи могло це не радувати?», – писав він 20 вересня 1953 року, зовсім не соромлячись свого коріння [13, с. 130–131].

Епістолярій О. Коваленка містить спогади про двоюрідного внука Тараса Шевченка Фотія Красицького, у майстерні якого йому довелося побувати в 1906 році, коли він переховувався в Києві від переслідування жандармів: «Давненько, “вовремяно”, а проще – весною 1906 року, мене доля (події 1905 р.) занесла в Київ. Виїхав я туди першим пароплавом з Катеринослава з чужим паспортом разом з одним учителем і Маркіяном Олександровичем Ткаченком, батьком дружини Дольд-Михайлика» [17, с. 133]. Натомість М. Рильський у листі від 1 вересня

1959 року порадив О. Коваленкові писати спогади про життя [15, с. 276]. Очевидно, Олекса Васильович дослухався до цієї поради й залишив кілька автобіографій про основні події в його житті.

«Був один час – хай не вертається – що я не знаю, що зі мною діялось. І от тоді я знищив, спалив усе, що було, zostавив тільки “Шершень” та “Промінь”, а то все огонь пожер. Як подумаю, краще б я заподіяв яке каліцтво, та і не вернеш. Все було упаковане, вложено в ящик і написано: “Після моєї смерті одіслати в спецвідділ АН. Невіджалована втрата” [14, с. 132]; був один такий час – всі листи до мене Дмитра Івановича я знищив, випадково збереглися тільки три коротеньких, які я передав Шаповалу» [20, с. 138]. Олекса Васильович активно цікавився літературним життям. Про це свідчить той факт, що він запропонував доповнити видання спогадів про Д. Яворницького фотознімком першого й останнього номера газети «Запорожець», який він зберігав як реліквію: «Це теж історія. Ставлення царської влади до української преси» [20, с. 138].

Описуючи свою подорож до Білгорода-Дністровського, О. Коваленко звернув увагу на варварське ставлення до природи: «А в Дніпровському лимані вже плесо, хоч і не густо, вкрито неживою рибою» [19, с. 137]. Він уважав, що провина в цьому передусім лягає на керівництво заводів, яке байдуже ставилося до природних ресурсів.

Епістолярій О. Коваленка до М. Рильського засвідчує велику повагу до академічного вченого з боку Олекси Васильовича. Коли в 1961 році він надіслав Максиму Тадейовичу листа із закресленими рядками, то в наступному листі не забув вибачитися за неохайність і пояснив, що закреслив написане не випадково. Там містилася інформація про допомогу арештованому в 1905 році товаришеві Дмитру Карташову, якого Олекса Коваленко підтримував морально й матеріально, відправляючи гроші, книги, теплий одяг. Будучи від природи скромною людиною, він вирішив прибрати ці факти з написаного листа, щоб М. Рильський не подумав, що О. Коваленко хвалиться своїми вчинками [18, с. 136].

Другий сюжет епістолярної спадщини пов'язаний з перекладом пам'ятки давньоруської літератури «Слово о полку

Ігоревім», роботі над яким О. Коваленко віддав десятки років, знаходячи «в ній затишок, спочинок од повсякденних клопотів, “анексій і контрибуцій”. Скажу ще – “Слово” зводило мене туди, куди б ворон і кістки моєї не заніс» [13, с. 130]. Уперше із цією пам'яткою Олекса Васильович ознайомився ще в дитинстві під час навчання в Романківському двокласному училищі [33, с. 325]. У 1906 році, перебуваючи в Києві, він від Марії Грінченко довідався про невдалі спроби видання переспіву Панасом Мирним «Думи про військо Ігореве», забороненого царською цензурою. Відтоді мріяв прислужитися літературі й видати цей переспів за власний кошт. У 1914 році О. Коваленко зміг втілити свою мрію і переспів Панаса Мирного на решті побачив світ [33, с. 325].

На початку 1920-х років Олекса Васильович відновив роботу над перекладом «Слова...» українською мовою, перші неспівливі кроки щодо цього він здійснив у 1908 році. Маючи низку варіантів, він неодноразово намагався видати свою роботу, звертаючись за допомогою до вчених-мовознавців, перекладачів, видавців, письменників. Майже відразу після вигнання нацистських окупантів з Дніпродзержинська в жовтні 1943 року, з поверненням вчених з евакуації та відновленням роботи усіх установ АН УРСР, що існували до війни, О. Коваленко започаткував листування з М. Рильським, звернувшись до нього з проханням написати рецензію на переспів [18, с. 136]. Олекса Васильович збирався відновити зв'язок з відомим українським художником М. Самокишем та після отримання рецензії видати «Слово...» власним коштом. З відповіді М. Рильського від 12 грудня 1944 року О. Коваленко довідався, що художник на той час уже помер, а переспів можна надіслати безпосередньо Максиму Тадейовичу на адресу Спілки письменників України.

У листі від 1 вересня 1947 року М. Рильський повідомив О. Коваленка, що «...досі ні одне з наших видавництв Вашого перекладу не друкує» [15, с. 274] і порадив йому переслати переспів директорів Інституту літератури О. І. Білецькому [11, с. 126]. У листі від 1 вересня 1947 року Олекса Васильович пообіцяв дослухатися до його поради. М. Рильський розчулившись наполегливістю перекладача-аматора, написав 27 січня 1962 року:

«Вірність ваша “Слову” просто зворушлива» [26, с. 278]. Очевидно, що вчений високо оцінював подвижницьку працю Олексія Васильовича Коваленка й широке коло його спілкування, зауваживши в 1956 році в листі до Поліни Трофимівни, що «крім академіка М. К. Гудзія, перекладами Коваленка цікавився ще й інший вчений – С. І. Маслов» [23, с. 275]. Про щирі стосунки О. Коваленка з фаховими науковцями свідчать вітання, які він отримував від них до ювілеїв, а також їхнє хвилювання щодо стану його здоров'я, коли довго не надходило від нього листів.

Незважаючи на поважний вік, О. Коваленко жваво цікавився дискусіями, що точилися в колі мовознавців: «Болію за “Слово”, і дуже був радий, коли М. К. Гудзій добре втер носа Югову за його переспів (6–7 клас, “Советская книга”, якщо не помиляюсь). І чого той Югов так ратує проти міфологічних персонажів “Слова”»? [11, с. 126]. Не залишалися поза увагою О. Коваленка й події літературного життя. Так, у 1952 році він відзначив вихід у світ «Шевченкової лексики» накладом 500 примірників, висловив незадоволення, що зі збірки перекладів академічне видавництво вилучило переклади Кендзьорського і Чернявського [12, с. 129].

З епістолярію переконуємось, що О. Коваленко ретельно підходив до перекладу «Слова...», вивчаючи народну лексику, словники, і ділився з М. Рильським своїми спостереженнями в цій царині. У 1952 році, після виходу у світ перекладу «Слова...» М. Рильського, він зробив окремі зауваження Максиму Тадейовичу, достатньо фахово проаналізувавши лексику твору. Водночас Олексія Коваленко проявляв велику делікатність у своїх спостереженнях над перекладом М. Рильського: «Не гнівайтесь, Максиме Тадейовичу, за мої недоречні зауваження до Вашого переспіву “Слова”. Я надав свої особисті думки: а я ж не поет, не літературознавець, не філолог, і не мені грішному робить зауваження на Ваш переспів. Ви ж поет, як колись казали, з ласки Божої, про це знає увесь літературний світ, хто не знає Ваших оригінальних поезій і перекладів» [12, с. 129]. Своєю чергою в листі від 14 березня 1961 року М. Рильський писав: «Спасибі за поправки до “Слова”: внесу їх у свій примірник. Це

зворушливе свідчення Вашої любові до пам'ятника і до своєї праці» [25, с. 276].

У 1952 році М. Рильський ознайомився з переспівом О. Коваленка і теж висловив власні міркування щодо його роботи, а наступного року написав рецензію та рекомендацію до друку. У листі від 21 січня 1961 року О. Коваленко ділився з Максимом Тадейовичем радістю, що хтось із земляків-літераторів повідомив йому, що в Києві його переклад прийнято до друку. Із цього приводу Олексія Васильович дякував М. Рильському й писав про свою роботу над «Словом...»: «Заворожило, зачарувало воно мене своєю красою невмирущою ще з молодих літ. Знав я його ще в школі, а тільки не пізнав я тоді краси його, і тільки блукаючим по Україні, набрів я в 1906 р. в громадській книгозбірні на переспів Максимовича, і так він мені тоді сподобався. Хотілося самому придбати його, але де не шукав, не знайшов: видання вичерпане давно. Минуло скількись літ – все в роботі, в розгоні, та вже нещадно прикувала мене тяжка хвороба до ліжка. Серед книжок читання під час хвороби у ліжку було і “Слово”, і тоді я спробував його перекладати. Перекладав і раніш, тільки не для друку, а для того, щоб навчитись української мови... Наскільки бурхливі, много надзвичайні часи, упали пута, з українського слова» [16, с. 134].

Під час нацистської окупації довоєнний переклад пропав майже повністю, але Олексія Васильович, незважаючи на втрату, продовжив перекладати, зробивши не менше ніж 15 варіантів: «Робота над “Словом” мене не втомлювала, бо мила була моєму серцю. Я оригінал знаю майже напам'ять, отже, де б я не був – в дорозі, на роботі, вночі – в пам'яті перебігали поодинокі фрагменти і підбиралися до метрики “Слова”, фрази. Бувало ніч, не спиться, або після сну, в думках перелітають образи, звороти. Відкілясь візьметься нова варіація на ту чи іншу фразу» [16, с. 134].

Як свідчить листування, О. Коваленко розумів, що у порівнянні з професійними перекладачами чи письменниками йому не вистачає фаховості, тому й не ставив за мету перевершити переспів С. Руданського, М. Максимовича чи В. Щурата, які вирізнялися великою ерудицією. Разом з тим він весь час намагався працювати над своїм освітнім рівнем, вивчаючи інші

твори, приміром переспів «Плачу Ярославни» В. Адріанової-Перетц, звертався до словників О. Потебні, читав «Народні балади Закарпаття», захоплюючись лексикою творів: «Яке багатство мови: звороти, героїка» [16, с. 135], стежив за колом читацьких інтересів М. Рильського (у 1955 р. він писав про «Спогади Самчука Уласа», які читав М. Рильський).

Активну громадянську позицію О. Коваленка засвідчує лист за 1955 рік. У ньому він обурювався, що редакція АН скоротила збірник українських перекладів «Слова...»: «Було б хоч у другому виданні (Бібліотека поета) вмістити їх натомість перекладів І. Франка та Федьковича, бо вони ж такі необроблені. А Федьковича “Плач Ярославни”, що надрукований вкінці книжки, не можна було опустити. Яка краса! А який словарний “фонд” багатий! А метрика! Тільки борони боже виправлять діалектичні особливості! Люблю я Федьковича – давно, ще в 1902 році я не міг начитатися його “Оскресни, Бояне, присвітлий співаче”. Скільки там ліричних переспівів глибоких» [14, с. 131]. Можливо, під впливом Олекси Васильовича в 1959 році Максим Тадейович разом з С. Масловим запропонували АН УРСР видати повну збірку українських перекладів «Слова...», але їхня пропозиція залишилася на той час нереалізованою.

Очевидно, О. Коваленко направляє М. Рильському свої поезії, адже відгуки на них трапляються в окремих листах: «... бадьорістю духу проникнуті жартівливі поезії» [18, с. 136]. Направивши Максимові Тадейовичу фрагмент власної поеми «Русалка», Олекса Васильович звернувся до нього з проханням розмістити твір у фольклорній збірці. Утім, найбільше уваги О. Коваленко приділяв роботі над переспівом. Навіть в останній рік свого життя (у 1962 році) він писав у листі до М. Рильського: «Сиджу над перекладом “Слова” [21, с. 140]», що свідчило про його прагнення залишити у своїй творчій спадщині професійно досконалий переклад «Слова о полку Ігоревім».

Третя сюжетна лінія епістолярної спадщини безпосередньо пов'язана з етнологічною діяльністю М. Рильського. Очевидно, в О. Коваленка впродовж усього життя існувала потреба наукової комунікації. Свого часу він був кореспондентом Д. Яворницького (згадуючи про вченого,

він називав його «козацьким отаманом», «батьком»). Про цей період свого життя також трапляються рефлексії в листах: «У мене завжди була в кишені невелика книжечка записна і я заносив свої спостереження з поля фольклору та й не тільки одного тільки фольклору» [22, с. 143]. Він відправляв Д. Яворницькому також багато слів, вибраних із творів знавців української мови: «Збирання етнографічного і словарного матеріалу не така проста річ, як декому здається» [22, с. 143]. Цю традицію О. Коваленко продовжив і у взаєминах з М. Рильським, намагаючись заповнити цим спілкуванням існуючий вакуум після смерті Дмитра Івановича. Не випадково вчений дякував йому й повідомляв: «Ваші дуже інтересні словниково-фразеологічні матеріали пересилаю у відділ словників Інституту мовознавства» [25, с. 276]. У листі від 20 вересня 1953 року О. Коваленко повідомляв М. Рильському, що зібрав для нього колекцію писанок [13, с. 131]. Олексію Васильовичу якось вдалося роздобути зошит з описаною нащадками запорозьких козаків козацькою схованкою в с. Орлик та намальованим планом. Ураховуючи майбутнє затоплення села у зв'язку з будівництвом Дніпродзержинської ГЕС, О. Коваленко дуже турбувався, щоб козацька спадщина не пішла під воду. Передав той зошит академікові С. Маслову; неодноразово нагадував і М. Рильському про цю ситуацію: «А “схованку” треба дістати, щоб не було. Не простять нам нащадки цієї провини» [14, с. 132].

Велику тривогу висловлював О. Коваленко в епістолярії про збереження архіву Д. Яворницького: «Що з рукописом Дмитра Івановича (збіркою українських пісень) та його збіркою слів, що їх нема у “Словнику” Бориса Грінченка? Пісень було 2000» [19, с. 136]. Ця тривога була викликана ще й тим, що О. Коваленко під час переховування у вченого в 1906 році особисто допомагав йому упорядковувати словник української мови. Словниковий матеріал, переписаний на картки, займав цілий стіл. О. Коваленко згадував про недовіру Дмитра Івановича до видавців, зокрема до Яреми Айзенштока, а потім до дніпропетровського видавництва, яке вимагало, щоб учений відправив весь словник: «Я чую духом, що вони роблять, ті видавці, хочуть виманити у мене весь

словник, щоб, може, знищити, так мені здається» [19, с. 137]. У листі від 12 вересня 1961 року М. Рильський повідомив, що архів вченого зберігається у фондах Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії [24, с. 277].

Щодо цього достатньо обґрунтованим можна вважати звернення О. Коваленка до М. Рильського з проханням написати передмову до спогадів про Дмитра Івановича. У відповідь М. Рильський в листі від 12 вересня 1961 року зазначив: «Збірник пам'яті Яворницького лежить у мене на столі, та ніяк не доберусь до нього. А хочеться написати про Дмитра Івановича добрі слова!» [24, с. 277], вважаючи, що вчений заслуговує на пошанування його пам'яті.

О. Коваленко з радістю ділився з М. Рильським творами з власної бібліотеки, приміром, обіцяв переслати оповідання «Про Ігорів похід» Бориса Грінченка, зазначивши: «...бо його ж у ваших фондах немає, видно, вичистили його, як переглядали академічні фонди» [19, с. 138]. Значний за обсягом машинописний текст перекладу «Слова...», виконаного академіком В. Соболевським, який у нього зберігався, О. Коваленко запропонував переслати до фондів Інституту літератури: «Є в ньому кілька цікавих копій, напри-

клад, доповідь про мою роботу над "Словом" Л. І. Брежнєву, в Кремлі, 1 грудня 1960 р.» [20, с. 139]. Наведені факти ілюструють ставлення Олекси Васильовича Коваленка до історичної та літературної спадщини та намагання її зберегти шляхом передачі до професійних установ, зокрема до Академії наук, яку в листах він називав «Українською».

Висновки. Отже, О. Коваленко і М. Рильський належали до першого покоління радянських літераторів зі схожими долями та світоглядом, які зазнали репресій і утисків від радянської влади й у подальшому змушені були пристосуватися до дійсності. Попри різницю у віці, освіті, основній професії, упродовж багатьох років вони взаємодіяли як у літературному, так і (певною мірою) в повсякденному житті. О. Коваленко шанував М. Рильського як видатного митця сучасності, глибоко поважав його мовну культуру й художню майстерність, захоплювався ним як особистістю, його здатністю навіть у складні радянські часи зберігати вишуканість манер і певну незалежність поглядів. Своєю чергою М. Рильський намагався допомагати О. Коваленку у видавничій та перекладацькій діяльності.

Джерела та література

1. Агєєва В. П. Мистецтво рівноваг: Максим Рильський на тлі епохи. Київ : Книга, 2012.
2. Бабенко В. М. Максим Рильський – теоретик і практик українського перекладу. *Зарубіжна література в школах України*. 2011. № 3. С. 51–53.
3. Бернадська Н. І. Максим Рильський: Основні віхи життя і творчості. Ліричні шедеври, «Шопен», «Слово про рідну матір» як твір-ораторія, «Троянди й виноград», «Діалог». *Українська література ХХ століття [Текст] : навч. посіб. для старшокл. та вступників до вищ. навч. закл.* 2 вид., випр. і доп. Київ : Знання-Прес, 2004. С. 21–29.
4. Беценко Т. Максим Рильський (1895–1964). *Дивослово*. 2002. № 6. С. 50–56.
5. Буланова Н. М. Зачарований Словом. Життя та творчість Олекси Коваленка. Дніпропетровськ : ІМА-прес, 2012.
6. Буланова Н. М. Кам'янські етюди в стилі ретро. Дніпропетровськ : ІМА-прес, 2011.
7. Власенко І., Пазяк Н. Родина Рильських. *Київська старовина*. 1995. № 5. С. 76–81.
8. Жигун С. В. Максим Рильський та письменники «ланки»: до історії творчих взаємин. 2012. URL : http://philology.knu.ua/library/zagal/Literaturoznavchi_studii_2012_34/096_101.pdf.
9. Ільєнко І. О. Жага. Труди і дні Максима Рильського : документальний життєпис. Київ : Дніпро, 1995.
10. Ільєнко І. О. «Рожева моя Романівко...»: Рідне село в житті і творчості Максима Рильського. *Отчий край'90: історично-літературний збірник*. 1990. Вип. 4. С. 88–93.
11. Лист О. В. Коваленка до М. Т. Рильського. 20 жовтня 1947 р. Дніпродзержинськ–Київ. Буланова Н. М. *Зачарований Словом. Життя та творчість Олекси Коваленка*. Дніпропетровськ : ІМА-прес, 2012.

12. Лист О. В. Коваленка до М. Т. Рильського. 24 жовтня 1952 р. Дніпродзержинськ–Київ. Буланова Н. М. *Зачарований Словом. Життя та творчість Олекси Коваленка*. Дніпропетровськ : ІМА-прес, 2012.
13. Лист О. В. Коваленка до М. Т. Рильського. 20 вересня 1953 р. Дніпродзержинськ–Київ. Буланова Н. М. *Зачарований Словом. Життя та творчість Олекси Коваленка*. Дніпропетровськ : ІМА-прес, 2012.
14. Лист О. В. Коваленка до М. Т. Рильського. [1955 р.]. Дніпродзержинськ–Київ. Буланова Н. М. *Зачарований Словом. Життя та творчість Олекси Коваленка*. Дніпропетровськ : ІМА-прес, 2012.
15. Лист М. Т. Рильського до О. В. Коваленка. 1 вересня 1959 р. Київ–Дніпродзержинськ. Буланова Н. М. *Зачарований Словом. Життя та творчість Олекси Коваленка*. Дніпропетровськ : ІМА-прес, 2012.
16. Лист О. В. Коваленка до М. Т. Рильського. 21 січня 1960 р. Дніпродзержинськ–Київ. Буланова Н. М. *Зачарований Словом. Життя та творчість Олекси Коваленка*. Дніпропетровськ : ІМА-прес, 2012.
17. Лист О. В. Коваленка до М. Т. Рильського. 8 жовтня 1960 р. Дніпродзержинськ–Київ. Буланова Н. М. *Зачарований Словом. Життя та творчість Олекси Коваленка*. Дніпропетровськ : ІМА-прес, 2012.
18. Лист О. В. Коваленка до М. Т. Рильського. 29 квітня 1961 р. Дніпродзержинськ–Київ. Буланова Н. М. *Зачарований Словом. Життя та творчість Олекси Коваленка*. Дніпропетровськ : ІМА-прес, 2012.
19. Лист О. В. Коваленка до М. Т. Рильського. 8 вересня 1961 р. Дніпродзержинськ–Київ. Буланова Н. М. *Зачарований Словом. Життя та творчість Олекси Коваленка*. Дніпропетровськ : ІМА-прес, 2012.
20. Лист О. В. Коваленка до М. Т. Рильського. 14 вересня 1961 р. Дніпродзержинськ–Київ. Буланова Н. М. *Зачарований Словом. Життя та творчість Олекси Коваленка*. Дніпропетровськ : ІМА-прес, 2012.
21. Лист О. В. Коваленка до М. Т. Рильського. 14 січня 1962 р. Дніпродзержинськ–Київ. Буланова Н. М. *Зачарований Словом. Життя та творчість Олекси Коваленка*. Дніпропетровськ : ІМА-прес, 2012.
22. Лист О. В. Коваленка до М. Т. Рильського. Без дати. Дніпродзержинськ–Київ. Буланова Н. М. *Зачарований Словом. Життя та творчість Олекси Коваленка*. Дніпропетровськ : ІМА-прес, 2012.
23. Лист М. Т. Рильського до Поліни Трофімовни. 7 лютого 1956 р. Київ–Дніпродзержинськ. Буланова Н. М. *Зачарований Словом. Життя та творчість Олекси Коваленка*. Дніпропетровськ : ІМА-прес, 2012.
24. Лист М. Т. Рильського до О. В. Коваленка. 12 вересня 1961 р. Київ–Дніпродзержинськ. Буланова Н. М. *Зачарований Словом. Життя та творчість Олекси Коваленка*. Дніпропетровськ : ІМА-прес, 2012.
25. Лист М. Т. Рильського до О. В. Коваленка. Київ–Дніпродзержинськ. 14 жовтня 1961 р. Буланова Н. М. *Зачарований Словом. Життя та творчість Олекси Коваленка*. Дніпропетровськ : ІМА-прес, 2012.
26. Лист М. Т. Рильського до О. В. Коваленка. 27 січня 1962 р. Київ–Дніпродзержинськ. Буланова Н. М. *Зачарований Словом. Життя та творчість Олекси Коваленка*. Дніпропетровськ : ІМА-прес, 2012.
27. Овчиннікова Л. П. Кореспондент Дмитра Яворницького – Олекса Коваленко. *Грані*. 2005. № 5. Вересень – жовтень. С. 65–68.
28. Рильський Максим: біографія. *Українська література : електронна бібліотека – все для вивчення української літератури*. URL : <http://ukrclassic.com.ua/katalog/r/rilskij-maksim/453-maksim-rilskij-biografiya>.
29. Рильський М. Т. Із давніх літ. *Зібрання творів : у 10 т.* Київ, 1960. Т. 1.
30. Рильський М. Слово про Ігорів похід. *Ізборник*. URL : <http://izbornyk.org.ua/slovo67/sl18.htm>.
31. Слоневский А. Ю., Мороз О. Н. История в лицах, или портретная галерея Каменского-Днепродзержинска: новеллы и очерки. Днепропетровск : Свидлер А. Л., 2012.
32. Ціон В. Син шляхтича і селянки. URL : <https://zbruc.eu/node/33998/>.
33. Яценко Л. Г., Слоневский А. Ю. Дух ушедшей эпохи : Каменское – Днепродзержинск. 1917–1953 : воспоминания, очерки, документы. Дніпродзержинськ : ВД «Андрій», 2007.

References

1. AHIEYEVA, Vira. *The Art of Balance. Maksym Rylskyi against the Background of Epoch*. Kyiv: Book, 2012, 392 pp. [in Ukrainian].
2. BABENKO, Viktoriya. Maksym Rylskyi, a Theorist and Practical Worker of Ukrainian Translation. In: Dmytro LEBED, ed.-in-chief, *Foreign Literature of Ukrainian Schools: A Monthly All-Ukrainian Scientific and Methodological Journal*. Ministry of Education and Science. Kyiv, 2011, no. 3, pp. 51–53 [in Ukrainian].
3. BERNADSKA, Nina. Maksym Rylskyi: Major Milestones of His Life and Creation. Lyric Masterpieces, «Chopin», «The Tale of an Own Mother» as an Oratorio, «Roses and Grapes», and «Dialogue». In: *The Ukrainian Literature of the XXth Century: A Teaching Aid for Senior Pupils and Higher Educational Institution Entrants*. 2nd revised and replenished edition. Kyiv: Knowledge-Press, 2004, pp. 21–29 [in Ukrainian].
4. BETSENKO, Tetiana. Maksym Rylskyi (1895–1964). In: *Dyvoslovo: A Monthly Scientific and Methodological Journal*. Ministry of Education and Science, 2002, 6, 50–56 [in Ukrainian].
5. BULANOVA, Nataliya. *Fascinated by the Lay. Life and Creation of Oleksa Kovalenko: A Scientific Edition*. Dnipropetrovsk: IMA-press, 2012, 400 pp. [in Ukrainian].
6. BULANOVA, Nataliya. *Kamyanske Sketches in Retro Style*. Second renewed and replenished edition. Dnipropetrovsk: IMA-press, 2011 [in Ukrainian].
7. VLASENKO, Ivan, Nadiya PAZIAK. The Rylskyi Family. In: Petro TOLOCHKO, ed.-in-chief, *The Kyivan Past*. Kyiv, 1995, no. 5, pp. 76–81 [in Ukrainian].
8. ZHYHUN, Snizhana. *Maksym Rylskyi and the «Lanka» Writers: On the Issue of Their Creative Relations*, 2012 [online]. Available from: http://www.library.univ.kiev.ua/ukr/host/viking/db/ftp/univ/ls/ls_2012_34.pdf [in Ukrainian].
9. ILYENKO, Ivan. *Thirst: the Works and Days of Maksym Rylskyi. A Documentary Biography*. Kyiv: Dnipro, 1995, 413 pp. [in Ukrainian].
10. ILYENKO, Ivan. «*My Rosy Romanioka...*»: *A Native Village in Life and Creation of Maksym Rylskyi*. In: Serhiy HALCHENKO, compiler, *Fatherland'90: A Historical and Literary Miscellany*. Kyiv: Youth, 1990, iss. 4, pp. 88–93 [in Ukrainian].
11. A Letter of Oleksa Kovalenko to Maksym Rylskyi Dated October 20, 1947. From Dniprodzerzhynsk to Kyiv. In: Nataliya BULANOVA. *Fascinated by the Lay. Life and Creation of Oleksa Kovalenko: A Scientific Edition*. Dnipropetrovsk: IMA-press, 2012, 400 pp. [in Ukrainian].
12. A Letter of Oleksa Kovalenko to Maksym Rylskyi Dated October 24, 1952. From Dniprodzerzhynsk to Kyiv. In: Nataliya BULANOVA. *Fascinated by the Lay. Life and Creation of Oleksa Kovalenko: A Scientific Edition*. Dnipropetrovsk: IMA-press, 2012, 400 pp. [in Ukrainian].
13. A Letter of Oleksa Kovalenko to Maksym Rylskyi Dated September 20, 1953. From Dniprodzerzhynsk to Kyiv. In: Nataliya BULANOVA. *Fascinated by the Lay. Life and Creation of Oleksa Kovalenko: A Scientific Edition*. Dnipropetrovsk: IMA-press, 2012, 400 pp. [in Ukrainian].
14. A 1955 Letter of Oleksa Kovalenko to Maksym Rylskyi. From Dniprodzerzhynsk to Kyiv. In: Nataliya BULANOVA. *Fascinated by the Lay. Life and Creation of Oleksa Kovalenko: A Scientific Edition*. Dnipropetrovsk: IMA-press, 2012, 400 pp. [in Ukrainian].
15. A Letter of Maksym Rylskyi to Oleksa Kovalenko Dated September 1, 1959. From Kyiv to Dniprodzerzhynsk. In: Nataliya BULANOVA. *Fascinated by the Lay. Life and Creation of Oleksa Kovalenko: A Scientific Edition*. Dnipropetrovsk: IMA-press, 2012, 400 pp. [in Ukrainian].
16. A Letter of Oleksa Kovalenko to Maksym Rylskyi Dated January 21, 1960. From Dniprodzerzhynsk to Kyiv. In: Nataliya BULANOVA. *Fascinated by the Lay. Life and Creation of Oleksa Kovalenko: A Scientific Edition*. Dnipropetrovsk: IMA-press, 2012, 400 pp. [in Ukrainian].
17. A Letter of Oleksa Kovalenko to Maksym Rylskyi Dated October 8, 1960. From Dniprodzerzhynsk to Kyiv. In: Nataliya BULANOVA. *Fascinated by the Lay. Life and Creation of Oleksa Kovalenko: A Scientific Edition*. Dnipropetrovsk: IMA-press, 2012, 400 pp. [in Ukrainian].
18. A Letter of Oleksa Kovalenko to Maksym Rylskyi Dated April 29, 1961. From Dniprodzerzhynsk to Kyiv. In: Nataliya BULANOVA. *Fascinated by the Lay. Life and Creation of Oleksa Kovalenko: A Scientific Edition*. Dnipropetrovsk: IMA-press, 2012, 400 pp. [in Ukrainian].
19. A Letter of Oleksa Kovalenko to Maksym Rylskyi Dated September 8, 1961. From Dniprodzerzhynsk to Kyiv. In: Nataliya BULANOVA. *Fascinated by the Lay. Life and Creation of Oleksa Kovalenko: A Scientific Edition*. Dnipropetrovsk: IMA-press, 2012, 400 pp. [in Ukrainian].
20. A Letter of Oleksa Kovalenko to Maksym Rylskyi Dated September 14, 1961. From Dniprodzerzhynsk to Kyiv. In: Nataliya BULANOVA. *Fascinated by the Lay. Life and Creation of Oleksa Kovalenko: A Scientific Edition*. Dnipropetrovsk: IMA-press, 2012, 400 pp. [in Ukrainian].

21. A Letter of Oleksa Kovalenko to Maksym Rylskyi Dated January 14, 1962. From Dniprodzerzhynsk to Kyiv. In: Nataliya BULANOVA. *Fascinated by the Lay. Life and Creation of Oleksa Kovalenko: A Scientific Edition*. Dnipropetrovsk: IMA-press, 2012, 400 pp. [in Ukrainian].
22. An Undated Letter of Oleksa Kovalenko to Maksym Rylskyi. From Dniprodzerzhynsk to Kyiv. In: Nataliya BULANOVA. *Fascinated the Lay. Life and Creation of Oleksa Kovalenko: A Scientific Edition*. Dnipropetrovsk: IMA-press, 2012, 400 pp. [in Ukrainian].
23. A Letter of Maksym Rylskyi to Polina Trofimovna Dated February 7, 1956. From Kyiv to Dniprodzerzhynsk. In: Nataliya BULANOVA. *Fascinated by the Lay. Life and Creation of Oleksa Kovalenko: A Scientific Edition*. Dnipropetrovsk: IMA-press, 2012, 400 pp. [in Ukrainian].
24. A Letter of Maksym Rylskyi to Oleksa Kovalenko Dated September 12, 1961. From Kyiv to Dniprodzerzhynsk. In: Nataliya BULANOVA. *Fascinated by the Lay. Life and Creation of Oleksa Kovalenko: A Scientific Edition*. Dnipropetrovsk: IMA-press, 2012, 400 pp. [in Ukrainian].
25. A Letter of Maksym Rylskyi to Oleksa Kovalenko Dated October 14, 1961. From Kyiv to Dniprodzerzhynsk. In: Nataliya BULANOVA. *Fascinated by the Lay. Life and Creation of Oleksa Kovalenko: A Scientific Edition*. Dnipropetrovsk: IMA-press, 2012, 400 pp. [in Ukrainian].
26. A Letter of Maksym Rylskyi to Oleksa Kovalenko Dated January 27, 1962. From Kyiv to Dniprodzerzhynsk. In: Nataliya BULANOVA. *Fascinated by the Lay. Life and Creation of Oleksa Kovalenko: A Scientific Edition*. Dnipropetrovsk: IMA-press, 2012, 400 pp. [in Ukrainian].
27. OVCHYNNIKOVA, L. Oleksa Kovalenko, A Dmytro Yavornytskyi's Correspondent. In: *Facets: An Almanac*. Dnipropetrovsk: Facets, 2005, no. 5: September-October, pp. 65–68 [in Ukrainian].
28. Rylskyi Maksym: A Biography. In: *Ukrainian Literature: An Electronic Library – Everything for Studying the Ukrainian Literature* [online]. Available from: <http://www.ukrlib.com.ua/bio/printout.php?id=263> [in Ukrainian].
29. RYLSKYI, Maksym. From My Early Years. In: Maksym RYLSKYI. *Collected Works: in Ten Volumes*. Kyiv, 1960, vol. I [in Ukrainian].
30. RYLSKYI, Maksym. *The Lay of Igor's Campaign*. In: *Miscellany* [online]. Available from: <http://litopys.org.ua/slovo67/sl18.htm> [in Ukrainian].
31. SLONEVSKIY, Aleksandr, Oleg MOROZ. *The History in Persons, or a Portrait Gallery of the Town of Kamenskoe-Dneprodzerzhinsk: Short Stories and Essays*. 2nd supplemented edition. Dnipropetrovsk: Svidler A. L. Publisher, 2012, 307 pp., photos [in Russian].
32. TSION, Viktor. *A Son of a Nobleman and a Peasant Woman*. In: Orest DRUL, ed.-in-chief, *Zbruch* (March 19, 2015) [online]. Available from: <https://zbruc.eu/node/33998> [in Ukrainian].
33. YATSENKO, Ludmila, Aleksandr SLONEVSKIY. *The Spirit of a Gone Era: Kamenskoe-Dneprodzerzhinsk. 1917–1953: Recollections, Essays, and Documents*. Dniprodzerzhynsk: Andriy Publishing House, 2007, 372 pp. [in Russian].